

1918-ci ildə türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən cinayətləri üzə çıxarmaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndən sonra mümkün olmuşdur. Belə ki, Milli hökumətin on mühim qərarlarından biri daşnak cənilərinin törədikləri cinayətlərin tədqiqi üçün 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması oldu. Hökumətin iclasında Xarici işlər naziri M.H.Hacinski bu məsələ barəsində çıxışında qeyd etdi ki, 4 aydır erməni cəlladları dinc müsəlman əhalisinin həyatı və ömlakı üzərində görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Bununla yanaşı, zorakılıq törətdənlərin yalan xəbərləri nəticəsində Avropa ictimaiyyətində tamam əks əhval-rühyə yaraşdırıldı. Buna görə də belə bir təşkilatın yaradılmasına böyük ehtiyac hiss olunur. Həmin təyinatlı Fövqəladə Komissiya xarakteri daşınmalıdır, həm də bu komissiyanın təqdimatı sənədlər Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, alman dillərində nəşr edilmiş yayılmalıdır. (ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, vər.2) Vəkil Ələkbərov Xasmməmədov (sonralar Azərbaycan Məhkəmə Palatasının sədri olmuşdur) Təhqiqat Komissiyasının sədri təyin edildi. (ARDA, f.1061, siy.1, iş 5, vər.1) Bir neçə ay ərzində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası daşnak quldur dəstələrinin qanlı omlonlarının təhqiqi sahəsində böyük iş gördü. Zərər çəkmiş yüzlərlə vətəndaş və şahid dindirilib, çoxlu material, maddi dəlil-sübut, fotosənəd toplandı.

Məlumdur ki, 1917-ci ilin fevralında Rusiyada burjuva-demokratik inqilabı nəticəsində Romanovlar sülaləsi devrildi və Müvəqqəti hökumət təşkil edildi. Müvəqqəti hökumət Rusiya xalqlarına müraçitiyədə elan etdi ki, birinci dünya müharibəsi başa çatandan sonra xalqların öz müqəddəratını həll etməsi məsələsinə baxılacaqdır. Lakin 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti zorakılıq yolla ölə keçirməsi Rusiya xalqlarının bu arzularını boşa çıxardı. Bolşeviklər fəhlə-kəndi hökuməti qurmaq adı altında əvvəlki imperiyanı bərpə etməyə başladılar.

1917-ci ilin sonu - 1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda daşnak-bolşevik birlişmələrinin milli qüvvələrə qarşı acıq mübarizəsi yetişməkdə idi. 1917-ci ilin dekabrında Rusiya Xalq Komissarları

1918-1920-ci illərdə

Sovetinin sədri V.I.Lenin tərəfindən Qafqazın Fövqəladə Komissarı təyin olunmuş S. Şaumyanın Kurqanovun başçılıq etdiyi Hərbi İnqilab Komitəsi ilə birlikdə Tiflisdən Bakıya gəlişi buradakı siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Qafqaz cəbhəsindən geri qayıdan əsgərlər vətənlərinə qayıtmaq əvəzinə Bakıda toplaşdı. Bu əsgərlərin Bakıda saxlanması Şaumyan böyük fəallıq göstərirdi.

Azərbaycanda milli qüvvələrə başçılıq edən "Musavat"ın gətirdikcə artan müzəddən qorxuya düşən bolşevik-daşnak qüvvələri Bakını inqilabla əksinqilab arasında mübarizə meydanı elan etmişdilər.

Bolşevik-daşnak qüvvələrinin birlişdiyi Bakı Sovetinin ixtiyarında Qırmızı ordu adı altında əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan 20 minlik silahlı qüvvə cəmlənmişdi.

1918-ci ilin martında Bakıda siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə "Musavat"ın böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazanması bolşevikləri və daşnakları ciddi narahət edirdi. Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi partiyasına çevrilən "Musavat" Azərbaycanın ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamla mübarizə aparırdı. Şaumyan başda olmaqla bolşevik qüvvələri Erməni Milli Şurası və "Daşnakstün" partiyasının rəhbərləri ilə birlikdə "Musavat"a qarşı əsl müharibəyə başladılar. Bakıda Azərbaycan milli qüvvələrinin sayca az və pis silahlanmış olduğu yaxşı bilən Şaumyan müsəlmanlara "dərs vermək" üçün milli qirgına hazırlaşdı.

Martın 29-da şəxsi həyatı müsəlmanlardan ibarət olan "Evelina" gəmisinin Bakıda bolşevik qüvvələri tərəfindən tərsilahl edilmiş milli qirgına başlamaq üçün bəhanə oldu.

Belə ki, 1918-ci ilin martın 17-də silahla ehtiyatsız davranışdan həlak olmuş H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevın conazasını Bakıya gətirən müsəlman diviziyasınının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi bolşevikləri təşvişə saldı. Mərhumu dəfn edən

müsəlman dəstəsi "Evelina" gəmisini Lənkərana geri qayıtmalı idi. Paraxodun körpüdən aralanması ilə qarışıq silahlı bolşeviklər müsəlman dəstəsini tərsilahl olunması tələb etdi. Müsəlman dəstəsinin rədd cavabına töhfə-fənglərdən və pulemyotlardan atılan atəşlə cavab verildi. Gəmidəki silahlar bolşeviklər tərəfindən müsadirə olundu.

Ertəsi gün şəhərin cənub hissəsində erməni əsgərləri göründülər. Onlar bütün kiçik boyu sonqorları qazmağa, torpaq və daşlardan bəndlər müzəddən qorxuya düşən bolşevik-daşnak qüvvələri Bakını inqilabla əksinqilab arasında mübarizə meydanı elan etmişdilər.

Bolşevik-daşnak qüvvələrinin birlişdiyi Bakı Sovetinin ixtiyarında Qırmızı ordu adı altında əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan 20 minlik silahlı qüvvə cəmlənmişdi. 1918-ci ilin martında Bakıda siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə "Musavat"ın böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazanması bolşevikləri və daşnakları ciddi narahət edirdi. Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi partiyasına çevrilən "Musavat" Azərbaycanın ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamla mübarizə aparırdı. Şaumyan başda olmaqla bolşevik qüvvələri Erməni Milli Şurası və "Daşnakstün" partiyasının rəhbərləri ilə birlikdə "Musavat"a qarşı əsl müharibəyə başladılar. Bakıda Azərbaycan milli qüvvələrinin sayca az və pis silahlanmış olduğu yaxşı bilən Şaumyan müsəlmanlara "dərs vermək" üçün milli qirgına hazırlaşdı.

Bakıda mart soyqırımı planı hələ 1917-ci ildən "Daşnakstün" partiyası və Erməni Milli Komitəsi tərəfindən hazırlanırdı. Onlar dəfələrlə müsəlmanlar bolşeviklərə qarşı silahlı çıxışa təhrik etməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənilərin məqsədi bolşeviklərin ölümlərini müsəlman əhalisinə qarşı etmək idi. Adamların qətlə yetirilməsi və müsəlman məhəllələrinin darmadağın edilməsi planı surətdə müəssəkkil erməni hərbi hissələri tərəfindən şəhərin hər yerində qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş sistem üzrə həyata keçirilirdi.

Bakı Soveti qüvvələrinə rəhbərlik edən S.Şaumyanın erməni hərbi hissələrinin istifadə etməsi bu qırğın

türk-müsəlman soyqırımı

daha dərinləşdirmişdir. Bolşevikləri müdafiə etmək bəhanəsi ilə erməni hərbi hissələri türk-müsəlman əhalisinə qəddarcasına divan tutdular. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Soveti də, onun yaradığı ordu da əsas cəlbəni ermənilərdən ibarət idi. Sovetdə olan daşnaklar Səadət Şakıyan, Arakel və başqaları bolşevik dəstələrinə müsəlman fəhlələrinin qəbul edilməsinə hər vasitə ilə əngəl törədirdilər.

Daşnaklar azərbaycanlıları milli ordu yaratmaqda mane olub, Sovet in adından istifadə edərək millətçi-şovinist siyasətini canfəşanlıqla həyata keçirir. Bakı, Şamaxı və Azərbaycanın digər bölgələrində türk-müsəlman əhalisinə qarşı qırğınlar hazırlayırdılar.

Bu baxımdan Erməni Milli Komitəsi xüsusi fəallıq göstərirdi. Müsəlmanlara qarşı talanlar Şamaxı, Göyçay, Gəncə, Nuxa, Qazax, Lənkəran, Salyan, bir sözlə Azərbaycanın bütün bölgələrində törədilmişdi.

Təhqiqat Komissiyası tərəfindən şahid kimi dindirilmiş Bakı şəhərinin sakini A.N.Kvasnikin ifadəsində deyirdi: "Bu il martın 17-21-də (köhnə stillə) Bakıda baş vermiş hadisələr ölə viedən əzəbi çəkəndən belə şərhlərmək olar: "Müsəlman əhalisinin əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra isə ətraflarda cismən məhv edilməsi, onların əmlakının hamısının qarət olunması və bütün var-dövlətlərinin və siyasi üstünlüyün ermənilərin əlinə təbii surətdə keçməsi məqsədilə ermənilərin müsəlmanlara qarşı təşkil etdikləri qanlı qəddər idi". (ARDA, f. 1061, siy.1, iş 95, vər.2)

Azğınlaşmış və vəhşiləşmiş erməni quldurlar dinc azərbaycanlı əhalini qırıb-çatmaq üçün ən amansız üsullara əl atırdılar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Kluge bu komissiyanın sədrinə "Bakı şəhərinin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıqlara dair iş haqqında" məruzəsində yazırdı: "Yaxşı silahlanmış, tolim keçmiş erməni əsgərlər çoxlu miqdarda pulemyotlarla müşayiət ilə hücum edirdilər... ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınca və xəncərlərlə doğram-doğram

və süngürlərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin əlovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadırlar, öldürülən valideynlərin südəmən körpələrinə rohm emir, hamısını öldürürdülər". (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.20)

Müsəlmanları qırıb-çatmaqda yanaşı, ermənilər onların ömlaklarını da məhv edir, az-çox qiymətli olan şeyləri isə özləri ilə aparırdılar. Sonralar təkcə bir yerdə torpağın altından 57 müsəlman qadın və qızın meyiti tapılmışdır. Onların qulaqlarını, burunlarını kəsmiş, qanlarını yırtmışdılar. Ermənilər öldürməyə macal tapmadıqları qadınlara isə öz hörlükləri ilə bir-birinə bağlayaraq başıcağı, ayaqyalın arabalara mindirib aparır, yolda isə töhfələrin qandaqları ilə onları döyür, süfək edirdilər. (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18)

Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə əsasən məlum olur ki, 1918-ci ilin mart soyqırımı zamanı Bakı şəhərində 11 min nəfərədək türk-müsəlman öldürülmüşdür. Onların çoxunun meyitləri tapılmamışdır. Çünki şahidlərin dediklərinə görə, ermənilər meyitləri od-aloğa bürünmüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itütsünlər. (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18)

Bakının şəhər camaatından 400 milyon manatlıq daş-qaş və ömlək müsadirə olunmuşdur. Xalqın bir çox ziyarətgahları və tarixi abidələri dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdir. Uzaqıran toplaqla Təzəpər məscidi zədələnmişdir. Daşnaklar Bakıda dünya məmarlığının incilərindən sayılan "İsmailiyyə" binasına od vurub yandırmışdılar. (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 13-16, vər.25-26)

Təhqiqat Komissiyasının materiallarında bu vəhşiliklər barəsində deyilir: "1918-ci ilin martın 18-də bir erməni zabiti, yarıdakı üç erməni əsgəri ilə "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "İsmailiyyə" müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binaları arasında dalana gəldi və "İsmailiyyə" binasına daxil oldu. Bir azdan binanın pəncərəsində

tüstü və alov göründü. Nəinki Bakı müsəlmanlarının itfıxarı sayılan, həm də bütün şəhərin yaraşığı olan bu özəmlü bina yandırdan məhv oldu.

Yanğını söndürməyə adam yox idi, çünki müsəlmanlar küçüyə çıxa bilmirdilər, onları pulemyotlarla və toptü-fonglə atəşə tuturdular". Həmin zabit "Daşnakstün" partiyasının gərkəmi xadimi Təvəsoy Əmirovi idi.

Bu, həmin Təvəsovdur ki, uzun illər ərzində tariximiz, mətbuatımız onu "yenilməz inqilabçı", "xalqar dostluğu uğrunda mötin mübariz" kimi təbliğ etmişdi.

Talançılar "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "Dağstan" mehmaaxanasının binalarını, "İsgəndəriyyə"ni, "İsmailiyyə"ni də yandırmışlar. (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18)

Bu qırğınlarda təkcə Azərbaycan müsəlmanları deyil, bütün Qafqaz müsəlmanları ziyan çəkmiş oldu. "İsmailiyyə"də Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti, Qafqaz müsəlman komitələri yerləşirdi, burada həmin təşkilatların məxsus pul və sənədlər saxlanılıb, müsəlmanların yığıncaq və qurultayları keçirilirdi. "Kaspi" qəzeti redaksiyasında Azərbaycan dilində kitablar nəşr edilirdi. Bina yandıran vaxtdakı burada Quranın yenidən çap edilmiş 5 min nüsxəsi saxlanılırdı. Onların hamısı yanib külə dönmüşdü.

Mart talanlarında yaxşı təşkil olunmuş hərbi hissələrlə yanaşı erməni ziyalıları, gəncələri də iştirak edirdilər. Təhqiqat Komissiyasının materiallarında göstərilir ki, erməni əhalisinin bütün siniflərini təmsil edən nümayəndələr bu "müharibə"də iştirak etməyi özlərinə borc bildirdilər. Burada nəfudərlər, mühəndisler, hokimlər, kontor işçiləri var idi, bir sözlə, erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz "vətəndaş bərcə"nu yerinə yetirirdi". (ARDA, f.100, siy.2, iş 791, vər.791)

"Nikolay Buniatov" paraxodu komandirinin köməkçisi Kazım Axundov və Bakının Çənbərkənd adlandırılan dağüstü hissəsinin mühafizəsi üçün martın 24-də toyqaraçı Rozenbullyumun başçılığında 10 silahlı martnos göndürülmüşdür. Axundov martın 25-dən Nikolayev küçəsindəki meyitlərin yığılmasına başlandı. Onların arasında süngürlər didik-didik edilmiş və qılınca